

شیعیان و دانش قرائت در سه قرن نخست

اسماعیل اثباتی / استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی / esbati@atu.ac.ir

تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۰۷/۲۴ / تاریخ تصویب نهایی: ۱۴۰۱/۰۹/۱۰

(DOI): 10.22034/SHISTU.2023.541039.2141

چکیده

دانش «قرائت» یکی از علومی است که درباره قرآن در میان مسلمانان شکل گرفت و به مرور زمان گسترش زیادی یافت. اهمیت قرآن نزد مسلمانان موجب اهمیت یافتن علوم مربوط به آن شد و علم قرائت هم از این قاعده مستثنا نیست. نقش شیعه در این دانش و میزان اهتمام آنان از جمله مواردی است که چندان مد نظر قرار نگرفته و از این رو گاهی بکلی نادیده انگاشته شده است. نوشتار پیش رو به شیوه «توصیفی - تحلیلی» و با بهره‌گیری از اطلاعات کتابخانه‌ای از رهگذر معرفی مهم‌ترین قاریان شیعه در سه قرن نخست، درصدد تبیین بخشی از تلاش‌های شیعیان در این دانش است. بدین منظور کافی است به تلاش‌های امامان شیعه علیهم‌السلام در زمینه آموزش قرائت و تربیت شاگردان در این رشته اشاره شود، تا آنجا که برخی از مشهورترین قاریان مسلمان در زمره شیعیان یا شاگردان ائمه علیهم‌السلام به شمار آمده‌اند. علاوه بر آن شیعیان کتاب‌های متعددی در این زمینه به رشته تحریر در آورده‌اند. از سوی دیگر بر اساس پژوهش صورت گرفته، انگاره «شیعه بودن برخی از قراء مشهور مانند عاصم، حمزه و کسائی» که از دیرباز مطرح شده و در دوره‌های بعدی پذیرفته شده، به چالش کشیده شده و در نهایت، فهرستی از قاریان شیعی - امامی (۲۵ تن)، قاریان زیدی (۵ تن) و قاریان متمایل به تشیع (۹ تن) ارائه گردیده است.

کلیدواژه‌ها: قرائت، طبقات قاریان شیعه، کتاب‌های قرائت، قرائت اهل بیت علیهم‌السلام، قرآء سبعه.

مقدمه

میزان مشارکت شیعیان در پیدایش و رشد علوم اسلامی و میزان بهره‌مندی شیعیان از این علوم از قرون نخستین اسلامی مطرح بوده و برخی شایعات و شبهات درباره اینکه شیعه فرقه‌ای نوظهور و بدون ریشه و پشتوانه است و شیعیان بهره‌ای از علم و دانش نبرده‌اند موجب شد تا نجاشی به اشاره استادش فهرست مصنفان و تألیفات شیعیان را گردآوری نمایند تا دانسته شود شیعیان تا چه پایه در علوم اسلامی سهم هستند. (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۳)

سال‌ها بعد مجدداً یکی از مخالفان شیعه در کتاب *بعض مثالب الروافض ادعا کرد*: «در جهان هرگز رافضی‌ای نبوده است که او را در دین و دولت، قدری یا قدمی یا جاهی یا منزلتی یا حرمتی یا نامی بوده است.» (قزوینی رازی، ۱۳۵۸، ص ۲۰۷) عبدالجلیل قزوینی رازی تلاش می‌کند اسامی برخی از بزرگان شیعه در هر علم و فنی را ذکر کند تا به این شبهه پاسخی داده باشد. (همان)

دانش «قرائت» یکی از علوم مربوط به قرآن است که در بین مسلمانان رشد کرد و قاریان متعددی پا به عرصه ظهور نهادند. شیعیان در این دانش نیز سهمی بسزا داشته‌اند؛ سهمی که از روی نا آگاهی یا تعصب نادیده گرفته شده است؛ چنان که حتی در دوره معاصر این شبهه مطرح شده که شیعیان در دانش «تجوید» و «قرائت» پیشینه‌ای نداشته و حرفی برای گفتن ندارند (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۴۶۶-۴۶۷) این شبهه تا حدی تقویت شده که در مجامع دانشگاهی شیعی نیز دانش قرائت دانشی سنی تلقی شده و سهم شیعیان در این دانش ناچیز شمرده شده است.^۱

این نوشتار تلاشی است در زمینه معرفی سهم شیعه از دانش قرائت تا از این رهگذر، هم با مجاهدت‌های پیشینیان در این زمینه آشنا شویم و هم پاسخی مستدل و درخور برای مخالفان ارائه کنیم.

۱. بر اساس دریافت‌های شفاهی نویسنده از بعضی اساتید طراز اول علوم قرآنی.

برای این منظور مهم‌ترین قاریان شیعه در سه قرن نخستین پرداخته معرفی شده‌اند. در معرفی هر یک از قاریان، دو نکته اساسی مد نظر بوده است:

اول. تلاش شده است قاری بودن شخص به صورت مستند بیان شود. عالمان متقدم از شیعه و سنی گاه به صراحت شخصی را قاری دانسته‌اند و گاهی از عناوین کتاب‌های آنها دانسته می‌شود که وی قاری بوده یا در زمینه قرائت تألیفی داشته است. دوم. راه اثبات تشیع هر شخص است. در این باره شواهد موجود گردآوری شده است که به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

۱. افرادی که در فهرست نجاشی معرفی شده‌اند و به فساد مذهب آنها تصریح نگردیده شیعه‌اند. (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۳؛ نیز در این باره، نک. رحمان‌ستایش، ۱۳۸۵، ص ۱۲۹)

۲. افرادی که در فهرست طوسی معرفی شده و به فساد مذهب آنها تصریح نشده به احتمال زیاد شیعه‌اند (طوسی، ۱۴۱۷ق، ص ۳۲؛ نیز نک. رحمان‌ستایش، ۱۳۸۵، ص ۱۰۷-۱۰۸)

۳. افرادی که عالمان و رجالیان شیعه یا اهل سنت به تشیع آنها تصریح کرده‌اند.

۴. گزارش‌های تاریخی و روایات نقل شده به وسیله افراد و موضع‌گیری‌های آنها، مانند همراهی با ائمه اطهار علیهم‌السلام در جنگ‌ها و غیر آن بررسی شده است.

با توجه به اینکه معنای «شیعه» و «تشیع» نزد همه عالمان شیعه و اهل سنت و در همه دوره‌ها یکسان نبوده، ممکن است با وجود تصریح به تشیع کسی از سوی یکی از عالمان، با بررسی سایر شواهد و قراین، شیعه بودن فرد ثابت نشود و تنها به متشیع بودن او و گرایش وی به تشیع حکم گردد.

معرفی و تبیین تلاش‌های شیعیان در زمینه دانش «قرائت» قرآن چندان مد نظر قرار نگرفته است. در عصر حاضر سید حسن صدر در کتاب *تأسیس الشیعة لعلموم الاسلام* تعداد محدودی از قاریان نخستین شیعی را معرفی کرده است. (صدر، بی‌تا، ص ۳۴۲-۳۴۷)

سید محسن امین هم فصل کوتاهی را به معرفی قراء شیعه اختصاص داده است (امین، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۳۰-۱۳۲)

محمد ابراهیمیان در مقاله «قراء شیعی در میان قاریان چهارده‌گانه و گونه‌شناسی تشیع آنان» به این مسئله پرداخته‌اند و به نظر می‌رسد در مواردی استدلال‌های ایشان برای اثبات تشیع برخی از قاریان قانع‌کننده نیست و از این رو نتیجه‌گیری‌های صورت گرفته در نوشتار حاضر در موارد متعدد با نتایج تحقیق پیش‌گفته متفاوت است.

پایان‌نامه دیگری با عنوان «بررسی قرائت منسوب به معصومین و جایگاه آن در تفسیر» در مقطع کارشناسی ارشد به وسیله امیر حسین عامی مطلق و تحت اشراف علی غضنفری و حمیدرضا مستفید تهیه شده و در سال ۱۳۸۸ در دانشکده علوم قرآنی تهران دفاع کرده‌اند. این پایان‌نامه به إحصاء قرائت‌های منسوب به معصومین، از ابتدا تا انتهای قرآن، بر اساس نقل کتاب‌های قرائی و تفسیری قدیمی شیعه و سنی پرداخته و هر یک را به طور جداگانه از نظر تأثیر بر مفاهیم آیات و بعضاً به لحاظ سندی مورد بررسی قرار داده است.

مقاله حاضر درصدد گردآوری همه قاریان شیعی در سه قرن نخست است و از این رو تنها به معرفی چند نفر بسنده نکرده است. از سویی دلایل و شواهد مربوط به شیعی بودن هر فرد به دقت مورد بررسی قرار گرفته است و نتایج حاصل از آن در مواردی با نتایج پژوهش‌های مورد اشاره متفاوت و گاه متناقض است. معرفی اساتید و شاگردان قرائت هر فرد از دیگر مشخصه‌های نوشتار حاضر است.

قاریان شیعه

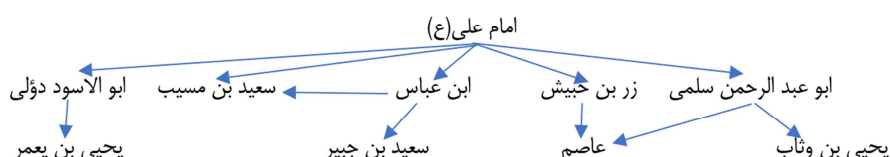
الف. قاریان شیعه از صحابه

۱. امام علی علیه السلام

مشهورترین سلسله قرائت به ایشان ختم می‌شود. از ابو‌عبدالرحمن سلمی روایت شده است که هیچ‌کس را داناتر از علی علیه السلام در قرائت ندیدم. (ذهبی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۲) عده‌ای قرائت ایشان را جمع‌آوری و کتاب‌هایی تألیف کرده‌اند؛ از جمله: عبدالواحد بن عمر

(۳۴۹ق)، (همان، ص ۲۵۱-۲۵۲؛ نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۲۴۷؛ طوسی، ۱۴۱۷ق، ص ۱۹۴)، زید شهید (طوسی، ۱۴۰۴ق، ص ۱۸۶؛ ابن شهر آشوب، بی تا، ص ۱۲۰)، عبدالعزیز بن یحیی جلودی (ف ۳۰۲ تا ۳۳۰) (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۲۴۰-۲۴۴؛ ابن ندیم، بی تا، ص ۱۲۸) محمد بن عباس، معروف به «ابن الحجام» (زنده در ۳۲۸). (طوسی، ۱۴۱۷ق، ص ۲۲۸؛ همو، ص ۴۴۴؛ ابن شهر آشوب، بی تا، ص ۱۷۷)

جایگاه امام علی(ع) در میان قاریان شیعی و متشیع

۲. ابی بن کعب (۲۰ یا ۲۲)

روایاتی نقل شده که او را «اقرء اصحاب» دانسته‌اند. (ذهبی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۳۲ و ۳۳) سیدعلی خان مدنی روایات متعدد دال بر تشیع او و جایگاه او در علم قرائت را از منابع شیعه و سنی گرد آورده است. (مدنی، ۱۳۹۷، ص ۳۲۳-۳۲۵؛ همچنین نک. صدر، بی تا، ص ۳۴۱)

۳. یزید (بریر) بن حصین (خضیر) (۶۱)

از اصحاب امام حسین علیه السلام بود که در کربلا شهید شد. او را «سید القراء» دانسته‌اند. (طوسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۲۹۳؛ شوشتری، ۱۴۱۹ق، ج ۱۱، ص ۹۸)

۴. عبدالله بن عباس (۶۸)

قرائت را از امام علی علیه السلام و ابی بن کعب آموخت و از ملازمان امام علی علیه السلام بود. (ذهبی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۴۱؛ نیز نک. مدنی، ۱۳۹۷، ص ۹۹-۱۴۲؛ صدر، بی تا، ص ۳۴۱)

ب) قاریان شیعه از تابعان

۱. ابو عبدالرحمن عبدالله بن حبیب سلمی (۷۲ یا ۷۳)

قاری کوفی و در زمره تابعان است. قرآن را از علی علیه السلام و ابن مسعود و دیگران آموخت و استاد قرائت عاصم به شمار آمده است. (ذهبی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۴۵؛ ابن سعد، بی تا، ج ۶، ص ۱۷۲) وی از اصحاب علی علیه السلام و همراه ایشان در صفین بود. (شوشتری، ۱۴۱۹ق، ج ۱۱، ص ۳۹۵؛ اردبیلی، بی تا، ج ۲، ص ۳۹۷؛ مدنی، ۱۳۹۷، ص ۲۵۷) ابن ابی‌الحدید او را جزو افرادی می‌داند که به خاطر بر آورده نشدن انتظارات مالی از امام روی گرداند. (ابن ابی‌الحدید، بی تا، ج ۴، ص ۱۰۰) اما سیدمحسن امین این واقعه را تکذیب کرده و او را معلم قرآن فرزندان امام حسین علیه السلام دانسته است. (امین، بی تا، ج ۱، ص ۱۳۱)

۲. عبید (عبیدالله) بن نضله (نضیله - نضله) خزاعی کوفی (۷۴ق)

شیخ طوسی نام وی را در زمره راویان امام علی علیه السلام ذکر کرده است. (طوسی، ۱۴۰۴ق، ص ۷۲؛ خوئی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۱، ص ۳۸۷ و ج ۱۲، ص ۶۵) او استاد بزرگ قرائت در کوفه بود، قرائت را از علقمة بن قیس آموخت و استاد قرائت حمران بن اعین و یحیی بن وثاب به شمار آمده است. وی در سال ۷۴ از دنیا رفت. (طوسی، ۱۴۰۴ق، ص ۷۲؛ ذهبی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۴۶؛ مزی، ۱۴۰۶ق، ج ۹، ص ۲۴۰) با توجه به وجود استادان و شاگردان شیعه احتمال تشیع وی وجود دارد.

۳. سعید بن جبیر (۷۵ق)

یکی از پنج نفری است که از ابتدا با امام سجاد علیه السلام همراه بودند. (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۳۳۲) قرآن را بر ابن عباس قرائت می‌کرد و عده‌ای همچون منهل بن عمرو قرائت را از او آموخته‌اند. او همچنین با قرائت زید و ابن مسعود آشنایی داشت. (ذهبی، ۱۴۰۷ق، ص ۵۶) او از شیعیان بود و در سال ۷۵ به دست حجاج بن یوسف به شهادت رسید. (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۳۳۵؛ ذهبی، ۱۴۰۷ق، ص ۵۶)

۴. ابومریم، زر بن حبیش انصاری (۸۳)

از اصحاب قابل اعتماد امیرالمؤمنین علیه السلام است. (خوئی، ۱۴۱۳ق، ج ۸، ص ۲۲۵) او ۱۲۰ سال زیست و حضرت علی علیه السلام را بسیار دوست می داشت. (ابن سعد، بی تا، ج ۶، ص ۱۰۵) زر می گوید: تمام قرآن را بر امیرالمؤمنین علی علیه السلام قرائت کردم. او سپس دعایی را از آن حضرت نقل می کند که در آن خود او نیز مشمول دعای حضرت است. (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۲ق، ج ۳، ص ۴۲۲، به نقل از: مصباح الانوار) در روایتی زر جزو ده تن از یاران خاص حضرت علی علیه السلام محسوب شده است. (همان) عاصم می گوید: کسی را اقراراً از زر ندیدم. (کرباسی خراسانی، ۱۳۸۳، ص ۵۶۹) عاصم با واسطه زر بن حبیش روایاتی نقل کرده که نشانگر تشیع اوست. (بخشی از این روایات در ذیل نام «عاصم» ذکر شده است.) زر همچنین نقل می کند که امام علی علیه السلام از حاضران در ماجرای غدیر خواستند که به صدور این حدیث شهادت دهند. عده ای شهادت دادند و عده ای هم کتمان کردند و به نفرین امام مبتلا شدند. (طوسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۲۴۶)

۵. یحیی بن یعمر العدوانی (قبل از ۹۰)

قرائت را از ابوالاسود آموخت و ابو عمر بن علاء و عبدالله بن ابی اسحاق از او قرائت را آموختند. او را اولین کسی دانسته اند که قرآن را اعراب گذاری و نقطه گذاری کرد. از جانب قتیبة بن مسلم قاضی خراسان بود. او قبل از سال ۹۰ از دنیا رفت. (ابن ندیم، بی تا، ص ۴۷؛ ذهبی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۶۲-۱۶۳) او احتجاجاتی با حجاج دارد درباره اثبات اینکه موضوع حسنین علیه السلام ذریه رسول الله صلی الله علیه و آله هستند. (شوشتری، ۱۴۱۹ق، ج ۱۱، ص ۸۹) شاید همین موضوع موجب شد که حجاج او را تبعید و از خود دور کند. (ذهبی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۴۴۲-۴۴۳) زرکلی او را «متشیع» می داند. «تشیع لاهل البیت من غیر انتقاص لغیرهم.» زرکلی، ۱۹۸۰، ج ۸، ص ۱۷۷) او از شیعیان اولیه ای بود که قایل به تفضیل اهل بیت علیهم السلام بودند. (امین، بی تا، ج ۱، ص ۱۳۰-۱۳۲، صدر، بی تا، ص ۳۴۲)

۶. سعید بن مسیب (۹۴)

«امام قراء مدینه»، قرائت را از امام علی علیه السلام و ابن عباس فراگرفت. امام علی علیه السلام سعید بن مسیب را تربیت کرد و او همراه امام در جنگ‌ها حضور داشت و جزو ۵ نفر اصحاب خاص امام سجاد علیه السلام است. امام صادق علیه السلام و امام رضا علیه السلام بر تشیع او شهادت داده‌اند. (طوسی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳۳۲-۳۳۵؛ کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۴۷۲؛ صدر، بی‌تا، ص ۳۴۳) او در سال ۹۴ از دنیا رفت. (خلیفه بن خیاط، بی‌تا، ص ۲۳۷)

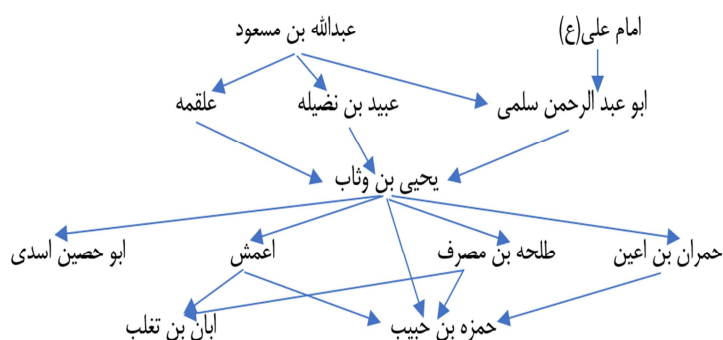
۷. ابوالاسود دؤلی، ظالم بن عمرو (۹۹)

ذهبی می‌نویسد: «قرا القرآن علی علی و کان من وجوه شیعتہ». او قاضی بصره و به اشاره امام علی علیه السلام واضع علم نحو بود. پسرش ابو حرب و یحیی بن یعمر از جمله شاگردان او بودند. او در سال ۹۹ از دنیا رفت. (ذهبی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۵۴)

۸. یحیی بن وثاب، اسدی کوفی (۱۰۳)

استاد و امام قرائت کوفه که قرائت را از علقمه، اسود، مسروق، شیبانی و ابوعبدالرحمن آموخت و شاگردان او در قرائت اعمش، طلحه بن مُصَرَّف، ابو حصین اسدی و حمران بن اعین بودند. ذهبی او را در زمره طبقه سوم قاریان بر شمرده است. (همان، ص ۵۱-۵۳) اعمش پس از معرفی یحیی بن وثاب به عنوان استاد قرائتش گفته است: او مستقیم بود: «و یحیی بن وثاب کان مستقیماً». (طوسی، ۱۴۰۴، ص ۷۲) رجالیان شیعه عمدتاً به این نقل شیخ از او اکتفا کرده و از آن شیعی بودن او را برداشت کرده‌اند. (برای نمونه، نک. شاهرودی نمازی، ۱۴۱۲، ج ۸، ص ۲۳۸؛ شوشتری، ۱۴۱۹، ج ۱۱، ص ۸۳) او روایتی را با واسطه از امام حسین علیه السلام درباره ظهور حضرت مهدی علیه السلام نقل کرده است. (صدوق، ۱۳۶۲، ص ۳۱۸) او از ابوعبدالرحمن سلمی روایت کرده است که عمر بن خطاب می‌خواند: «سلام علی آل یاسین». ابوعبدالرحمن می‌گفت: آل یاسین، آل محمد صلی الله علیه و آله هستند. (صدوق، ۱۳۳۸، ص ۱۲۳) وفات او را مربوط به سال ۱۰۳ دانسته‌اند. (ذهبی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۵۳)

جایگاه یحیی بن وثاب در میان قاریان شیعی و متشیع

۹. طاووس بن کیسان یمانی (۱۰۶)

شیخ طوسی و ابن شهر آشوب او را از اصحاب امام سجاد علیه السلام دانسته‌اند (طوسی، ۱۴۰۴ق، ص ۱۱۶؛ ابن شهر آشوب، بی تا، ج ۲، ص ۴۳) و روایات بسیاری در فضایل اهل بیت علیهم السلام از او نقل شده است. (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۸۷) او «طاووس القراء» بود (مزی، ۱۴۰۶ق، ج ۱۳، ص ۳۵۸) ابن قتیبه او را در زمره شیعیان بر شمرده (ابن قتیبه، بی تا، ص ۶۲۴) و سید حسن صدر وی را در زمره قاریان شیعه ثبت کرده است. (صدر، بی تا، ص ۳۴۲) او متشیع و علاقه مند به خاندان اهل بیت علیهم السلام بود و در سال ۱۰۶ از دنیا رفت. (خلیفه بن خیاط، بی تا، ص ۲۶۳)

۱۰. ابو عمرو بن علا (۶۸-۱۵۴)

اختلافات زیادی درباره نام او وجود دارد. (ذهبی، ۱۴۰۷ق، ص ۲۲۴) استادان قرائت او بسیاریند که از جمله آنها می توان به یحیی بن یعمر و سعید بن جبیر اشاره کرد. (همان، ص ۲۲۹؛ درباره تاریخ وفات وی، نک. همان، ص ۲۳۷) او از شاگردان قرائت سعید بن جبیر بود. حجاج در طلب او بود. به همین علت مخفیانه می زیست تا اینکه حجاج به هلاکت رسید. (عبدالغنی الازدی، ۱۴۱۰ق، ص ۴۲)

شهید صدر او را از شیعیان دانسته (صدر، بی‌تا، ص ۳۴۶) و به روایت او از امام صادق علیه السلام اشاره کرده که نه دهم دین در تقیه است و کسی که تقیه ندارد، دین ندارد و تقیه در هر چیزی جز نوشیدن نیبذ و مسح بر خفین است: «عن ابن ابي عمير، عن هشام و عن ابي عمر العجمي قال: قال أبو عبد الله عليه السلام: يا با عمر تسعة أعشار الدين في التقية» (برقی، ۱۳۷۰ق، ج ۱، ص ۲۵۹؛ کلینی، ۱۳۶۳ش، ج ۲، ص ۲۱۷؛ صدوق، ۱۳۶۲ش، ص ۲۲) اما در این روایت از ابو عمر عجمی یاد شده، نه ابو عمرو. هرچند ارتباط او با سعید بن جبیر و مخالفت با حجاج ممکن است با باورهای اعتقادی او درباره امامت مرتبط باشد، اما نکته‌ای که این احتمال را تقویت کند یافت نشد. از این رو دلیلی بر اثبات تشیع وی وجود ندارد و حداکثر می‌توان او را متشیع و علاقه‌مند به اهل بیت علیهم السلام دانست.

ج) قاریان شیعه از اصحاب صادقین علیهم السلام و امام کاظم علیه السلام

۱. زید بن علی بن حسین علیه السلام (۱۲۲ق)

زید بن علی علیه السلام قرائتی داشته که آن را به امیر مؤمنان علی علیه السلام منسوب کرده است. کتاب قرائت زید بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام از عمر بن موسی و جیهی درباره قرائت اوست. (طوسی، ۱۴۱۷ق، ص ۱۸۶؛ ابن شهر آشوب، بی‌تا، ص ۱۲۰) شیخ طوسی با سند خود این کتاب را روایت نموده و با سند خود از ابوبکر فزاری روایت کرده است که گفت: عمر بن موسی و جیهی از زید نقل نموده است که می‌گفت: این قرائت امیرالمؤمنین علی علیه السلام است. او گفته: کسی را دانایتر از زید به کتاب خدا و ناسخ و منسوخ و مشکل و اعراب آن ندیده‌ام. (طوسی، ۱۴۱۷ق، ص ۱۸۶؛ ابن شهر آشوب، بی‌تا، ص ۱۲۰؛ آقابزرگ تهرانی، ج ۱۷، ص ۵۴)

غیر از او افراد دیگری نیز قرائت زید را در ضمن کتابی نقل کرده‌اند از جمله حسن بن علی اهوازی، قاری شام (۳۶۲-۴۴۶) در کتاب، «النیر الجلی قراءه زید بن علی». (حاجی خلیفه، ج ۲، ص ۱۹۹۴؛ اسماعیل باشا البغدادی، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۷۵-۲۷۶) و ابوحیان اندلسی، محمد

بن یوسف شافعی، نحوی (۷۴۵-۶۵۴) در کتاب «البر الجلی فی قراءة زید بن علی» (اسماعیل باشا البغدادی، بی تا، ج ۲، ص ۱۵۲) احتمال اتحاد این دو کتاب و انتساب آن به نویسنده و راوی نیز وجود دارد.

۲. عمر بن موسی و جیهی (بعد از ۱۲۲ق)

شیعه زیدی و صاحب کتاب قرائت زید بن علی است (طوسی، ۱۴۲۷ق، ص ۱۸۶؛ ابن شهر آشوب، بی تا، ص ۱۲۰) اهل سنت او را ضعیف و جاعل حدیث دانسته‌اند. (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۳۳۳-۳۳۴)

۳. عاصم بن ابی النجود (بهذه) کوفی (۱۲۷)

معروف‌ترین قاری قرآن که قرائت را با واسطه ابو عبدالرحمن سلمی از امام علی ع آموخت و قرائت او به روایت شاگردش حفص رایج‌ترین و مشهورترین قرائت در بین مسلمانان است. (درباره قرائت او و استادان و شاگردان قرائت وی، نک. ذهبی، ۱۴۰۷ق، ص ۷۳-۷۸) بیشتر محدثان و رجالیان اهل سنت او را توثیق کرده و در حدیث و قرائت او را ستوده‌اند، ولی برخی نیز بر او خرده گرفته و او را به ویژه در اواخر عمر، به سوء حافظه متهم کرده‌اند. (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۳۵-۳۶؛ همچنین نک ابن حنبل، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۲۵-۲۶)

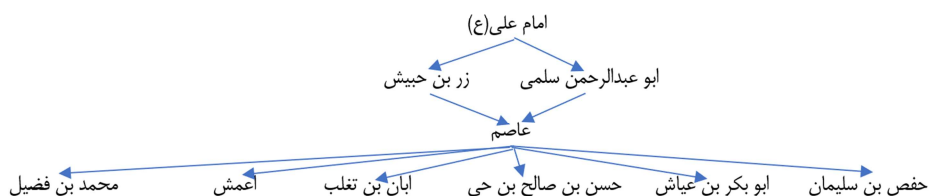
عجلی او را عثمانی دانسته است. (عجلی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۶) به نظر می‌رسد سایرین هم که او را عثمانی دانسته‌اند؛ دلیلی غیر از داوری عجلی نداشته‌اند. (برای نمونه، نک. ابن حجر عسقلانی، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۳۶) اما عجلی همیشه در این داوری‌ها بر صواب نبوده؛ چنان که او زر بن حبیش را نیز به نوعی مخالف علی ع دانسته است، در حالی که عاصم، زر را علوی می‌داند. (ثقفی، بی تا، ج ۲، ص ۹۴۷)

عاصم با واسطه زر بن حبیش روایتی را از رسول خدا ص نقل می‌کند که «اگر معاویه را بر منبر من دیدید او را بکشید.» این روایت نه با عثمانی بودن زر سازگار است و

نه عاصم. (منقری، ۱۴۰۳ق، ص ۲۱۶) روایت ورود امام حسن علیه السلام به مجلس معاویه و سخنان زیرکانه صعصعه در لعن معاویه نیز از عاصم روایت شده است. (طوسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۲۸۵) او روایتی از طریق زر نقل می‌کند که در آن مودت به نزدیکان رسول خدا صلی الله علیه و آله اجر رسالت برشمرده شده است. (مفید، ۱۴۱۴ق، ص ۱۵۱-۱۵۲) او روایاتی در فضایل حسنین علیهما السلام (حسین بن عبدالوهاب، ۱۳۶۹، ص ۵۴؛ مجلسی، ج ۴۳، ص ۲۲۸)، حضرت زهرا علیها السلام (عمر بن شاهین، ۱۴۱۱ق، ص ۲۱-۲۳) و امام علی علیه السلام نقل می‌کند. (ثقفی، بی‌تا، ج ۲، ص ۸۶۴) روایاتی نیز از حضرت علی علیه السلام نقل می‌کند که گرایش‌های علوی او را نشان می‌دهد. (صدوق، ۱۴۱۷ق، ص ۳۸۸؛ طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۶۵۲؛ همو، ۱۴۱۱ق، ص ۱۸۱) روایات او در منابع شیعی اندک است. (فهرست روایت‌های وی در منابع شیعی را می‌توان در نمازی شاهرودی، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۳۰۶-۳۰۷ و خوئی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۰، ص ۱۹۴-۱۹۵ مشاهده کرد) اهل سنت روایاتی را از او نقل می‌کنند که اشاره‌ای به فضایل خلفا دارد. می‌دانیم که این روایات جعلی است و به ویژه اینکه آنها را از زبان حضرت علی علیه السلام نقل کرده‌اند و با توجه به اینکه کسی از اهل سنت نیز عاصم را جاعل حدیث شمرده است، می‌توان گفت: دیگران این روایات را جعل کرده و به علت مشهور و موجه بودن عاصم و معروف بودن سلسله سند او به حضرت علی علیه السلام به او نسبت داده‌اند. (نک. احمد بن حنبل، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۰۶ و ص ۴۱۹؛ هیثمی، ۱۴۰۸ق، ج ۷، ص ۲۲۶؛ حاکم نیشابوری، بی‌تا، ج ۳، ص ۳۶۷)

بسیاری از شیعیان از جمله آیت‌الله خوئی، شیخ عبدالجلیل رازی، قاضی نورالله شوشتری، سیدمحسن امین، ابوالفتوح رازی و آقابزرگ تهرانی عاصم را شیعه می‌دانند. (خوئی، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۲۳۸؛ قزوینی رازی، ۱۳۵۸ش، ص ۲۳۸؛ امین، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۳۱؛ آقا بزرگ تهرانی، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۶۸ و ۵۱۶) اما با توجه به بررسی شواهد و دلایل، نمی‌توان دلیلی بر تشیع او به معنای قبول امامت بلافضل امام علی علیه السلام یافت، اگرچه در تقسیم‌بندی‌های سیاسی - اعتقادی آن روزگار باید او را در زمره علویان و متشیعان به شمار آورد.

جایگاه عاصم در میان قاریان شیعه و متشیع

۴. حرمان بن اعین (ح ۱۳۰)

از اصحاب خاص امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام بود. ذهبی او را از قاریان بزرگ کوفه دانسته است. در زمینه قرائت، شاگرد یحیی بن وثاب، عبید بن نضیله و استاد حمزه بن حبیب بود که در حوالی سال ۱۳۰ از دنیا رفت. (ذهبی، ۱۴۰۷ق، ص ۵۷-۵۸)

۵. ابان بن تغلب (۱۴۱ق)

از تابعان و در زمره اصحاب خاص امام سجاد، امام باقر و امام صادق علیهم السلام بود. او در علوم قرآن، حدیث، فقه و ادبیات عرب مهارت داشت. امام باقر علیه السلام به او فرمودند: «در مسجد مدینه بنشین و به مردم فتوا بده. من دوست دارم در بین شیعیان افرادی همچون تو دیده شوند.» و چون خبر وفات ابان به امام صادق علیه السلام رسید، فرمودند: «به خدا قسم، مرگ ابان قلب مرا به درد آورد.» (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۱۰-۱۱؛ همچنین نک. طوسی، ۱۴۱۷ق، ص ۵۸-۵۹) ابان در زمینه علوم قرآن کتبی تألیف کرده است؛ از جمله: *تفسیر غریب القرآن*، *کتاب الفضائل*، *معانی القرآن*، و *کتاب القرائات*. (ابن ندیم، بی تا، ص ۲۷۶؛ آقابزرگ تهرانی، بی تا، ج ۴، ص ۲۳۹؛ نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۱۰-۱۱؛ همچنین نک. طوسی، ۱۴۱۷ق، ص ۵۸-۵۹)

ذهبی درباره حفص بن عمرو الداری (۲۴۶) می نویسد: «یقال: انه کان اول من جمع القراءات و ألفه» (ذهبی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۸۷ و ۳۸۹)، ولی باید ابان را اولین مؤلف در زمینه قرائت به شمار آوریم؛ زیرا ابان متوفی سال ۱۴۱ هجری بوده و بر حفص بن عمرو

الداری متقدم است. (امین، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۳۰-۱۳۲) او از بزرگان قرائت بود و قرائتی مشهور داشت و قرائت تمام قرآن از او روایت شده است. (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۱۰-۱۱)

«و لأبان قراءة مفردة مشهورة عند القراء ... حدثنا محمد بن موسي ... قال: سمعت أبان بن تغلب، و مارأيت أحدا أقرأ منه قط، يقول: انما الهمز رياضة، و ذكر قراءته إلى آخرها.» (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۱۱؛ طوسی، ۱۴۱۷ق، ص ۵۸-۵۹)

ذهبی درباره او تعبیر «امام» را به کار برده و در قرائت، شاگرد طلحة بن مصرف، عاصم و اعمش دانسته و نوشته است: «روی الحروف سماعا.» در ادامه پس از توثیق او می‌نویسد: «لکنه شیعی، و لولا شهرته لحذفته لأنه لم يتصل بنا قرائته.» (ذهبی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۴۸-۲۴۹)

۶. ابوالربیع سلیمان بن خالد الاقطع (وفات قبل از ۱۴۸)

وی تنها شخص از اصحاب امام باقر علیه السلام بود که در قیام زید شرکت نمود و یوسف بن عمر ثقفی والی کوفه شخصاً دست او را قطع کرد. امام صادق علیه السلام از شنیدن خبر وفاتش بسیار ناراحت شدند و درباره فرزندش سفارش کردند. او فقیه و قاری برجسته‌ای از اصحاب صادقین علیهم السلام و در میان شیعیان به قرائت و حدیث مشهور بود. (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۱۸۳؛ طوسی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۶۴۳-۶۵۲؛ صدر، بی‌تا، ص ۳۴۵)

۷. حسن بن صالح بن حی کوفی (زنده قبل از ۱۴۸)

از زیدیه و پایه‌گذار فرقه «بتریه» یا «صالحیه زیدیه» و در زمره اصحاب امام صادق علیه السلام بود. (درباره او نک. خوئی، ۱۴۱۳ق، ج ۵، ص ۳۵۲-۳۵۵) او قرائت قرآن را از عاصم فراگرفت. (عجلی، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص ۲۹۴-۲۹۶)

۸. ابومحمد قتیبة بن محمد الاعشى المؤدب (زنده قبل از ۱۴۸)

او قاری و راوی معتمد و از اصحاب امام صادق علیه السلام بود. (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۳۱۷؛ طوسی، ۱۴۱۷ق، ص ۲۰۳؛ همو، ۱۴۰۴ق، ص ۲۷۲)

۹. محمد بن حسن بن ابی ساره، معروف به «رواسی» (زنده در حوالی ۱۰۰ تا ۱۴۸) از خانواده‌ای اهل علم و فضل از کوفه بود. او و پدرش از اصحاب قابل اعتماد امام باقر و امام صادق علیهما السلام بودند. کسائی علم عربی را از وی آموخت. کسائی و فراء در کتاب‌های خود از وی بسیار نقل کرده‌اند. (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۳۲۴؛ طوسی، ۱۴۰۴ق، ص ۱۳۰ و ۲۷۹) کتاب الوقف والابتداء (صغیر و کبیر)، کتاب الهمز، کتاب الفيصل، کتاب التصغیر، کتاب معانی القرآن، و کتاب اعراب القرآن از تألیفات اوست. (ابن ندیم، بی‌تا، ص ۷۱؛ شوشتری، ۱۴۱۹ق، ج ۹، ص ۱۸۸-۱۸۹)

اشاره نکردن نجاشی به مذهب وی دلیل بر شیعه بودن اوست، هرچند ابن ندیم و دیگر علمای اهل سنت نیز متعرض مذهب او نشده‌اند و شاید از نظر آنان عامی بوده است. ابو عمرو دانی ذکر کرده که او اختیاری در قرائت داشته و صاحب الدررعه کتاب حاوی این اختیار را با عنوان کتاب القراءة به او منسوب کرده است. (آقابزرگ تهرانی، بی‌تا، ج ۱۷، ص ۵۳) کامل بن سعود العنزلی استاد دانشگاه ملک سعود ریاض در مقاله «الامام ابو جعفر الرؤاسی و علم القراءات القرآنیة» به جایگاه وی در علم قرائت و تلاش‌های او در این زمینه پرداخته است. (مجله الدراسات الاسلامیه، ۲۰۲۲م - ۱۴۴۱ق، ج ۳۲، ص ۱۷-۴۹)

۱۰. سلیمان بن مهران اعمش کوفی (۶۱-۱۴۸)

از قاریان بزرگ بود (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ق، ج ۹، ص ۵؛ ابن قتیبه، بی‌تا، ص ۴۹۰) در قرائت شاگرد یحیی بن وثاب و استاد حمزه بود. (طوسی، ۱۴۰۴ق، ص ۷۲، ذهبی، ۱۴۰۷ق، ص ۸۰) اهل سنت او را متشیع دانسته‌اند: «فیه تشیع یسیر». (ذهبی، ۱۴۰۷ق، ص ۸۰؛ خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ق، ج ۹، ص ۷) شیخ طوسی وی را در زمره اصحاب امام صادق علیه السلام ذکر کرده (طوسی، ۱۴۰۴ق، ص ۲۱۵) و ابن قتیبه او را در زمره شیعیان برشمرده است. (ابن قتیبه، بی‌تا، ص ۶۲۴) رجالیان متأخر شیعه، از جمله شهید ثانی به علت ذکر نکردن نام وی در کتاب‌های رجالی و نپرداختن به او در حد مطلوب، بر پیشینیان خرده گرفته و او را شیعی

دانسته و از منابع اهل سنت شواهدی نقل کرده‌اند. روایت‌های او نشانگر شیعی بودن اوست. (برای نمونه، نک. خوئی، ۱۴۱۳ق، ج ۹، ص ۲۹۵؛ شهید ثانی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۰۶۸-۱۰۶۹؛ درباره او و تشییش همچنین نک. صدر، بی‌تا، ص ۳۴۲) عده‌ای قرائت او را در کتابی گرد آورده‌اند؛ از جمله عبدالواحد بن عمر (ابن ندیم، بی‌تا، ص ۳۵) و علی بن محمد خیاط بغدادی (۴۵۰ق) (حاجی خلیفه، بی‌تا، ج ۱، ص ۵۷۶)

۱۱. زرارة بن اعین (۱۵۰)

محدث، فقیه و متکلم بزرگ شیعه که به شهادت نجاشی باید او را در زمره قاریان نیز به شمار آورد. (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۱۷۵)

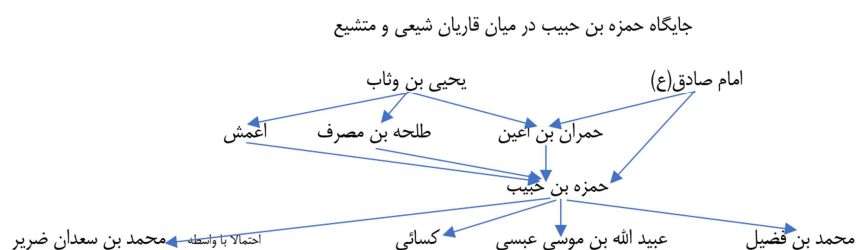
۱۲. مقاتل بن سلیمان (۱۵۰)

از محدثان و قاریان زیدیه بتریه بوده و از امام باقر علیه السلام روایت کرده است (طوسی، ۱۴۰۴ق، ص ۱۴۶؛ شوشتری، ۱۴۱۹ق، ج ۱۰، ص ۲۲۴) کتاب‌های متعددی دارد؛ از جمله: *کتاب القراءات*، *کتاب متشابه القرآن*، *کتاب نوادر التفسیر*. (ابن ندیم، بی‌تا، ص ۲۲۷)

۱۳. حمزة بن حبيب زیات (۸۰-۱۵۸ یا ۱۶۰)

از قراء سبعة بود (ذهبی، ۱۴۳۱ق، ج ۱، ص ۹۳-۹۹) شیخ طوسی او را در زمره اصحاب امام صادق علیه السلام ذکر کرده است. (طوسی، ۱۴۰۴ق، ص ۱۹۰) اهل سنت او را توثیق نموده‌اند، ولی گاه به ضعف حافظه متهم شده است. (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص ۲۴ و ۲۵) ابن ندیم کتاب‌های قرائت حمزه، *مقطوع القرآن و موصوله*، *الوقف و الابتداء* را به او منسوب کرده است. (ابن ندیم، بی‌تا، ص ۳۲ و ۳۹ و ۴۰) ولی شیخ طوسی و نجاشی نامی از کتاب‌های وی به میان نیاورده‌اند. ذهبی حمزه را در قرائت شاگرد امام صادق علیه السلام می‌داند. (ذهبی، ۱۴۳۱ق، ج ۱، ص ۹۳) بخاری نقل کرده که حمزه شاگرد حمران بن اعین و اعمش بوده است.

(بخاری، بی تا، ج ۳، ص ۵۲) شاید از این روست که شیخ آقابزرگ تهرانی و سید محسن امین وی را شیعه و از اصحاب امام صادق علیه السلام دانسته‌اند. (آقابزرگ تهرانی، بی تا، ج ۶، ص ۲۹۹-۳۰۰ و ج ۱۷، ص ۵۳) روایت از امام صادق علیه السلام و آموزش قرائت از ایشان دلیلی بر تشیع او نیست، هر چند نشانگر گرایش او به خاندان اهل بیت علیهم السلام است.

۱۴. حفص بن سلیمان اسدی بزاز (۹۰-۱۸۰)

قاری کوفی و فرزند همسر عاصم و شاگرد او در قرائت بود. بیشتر رجال اهل سنت او را در حدیث تضعیف کرده‌اند. وکیع و ابن حنبل او را توثیق کرده‌اند. ترمذی، نسائی و ابن ماجه از وی روایاتی ذکر کرده‌اند. با وجود این، همه به مهارت و علم و امانت او در قرائت اعتراف کرده‌اند. تاریخ وفات وی را قریب سال ۱۸۰ هجری نوشته‌اند. (ابن حجر عسقلانی،

۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۳۴۴-۳۴۶؛ ابن ندیم، بی تا، ص ۳۱؛ ذهبی، ۱۴۳۱، ج ۱، ص ۱۱۶-۱۱۷)

شیخ طوسی نام وی را در ذیل راویان از امام صادق علیه السلام (طوسی، ۱۴۰۴ق، ص ۱۸۹) ذکر کرده است. تعداد روایت‌های وی در منابع شیعی بسیار اندک است. ابن عدی اقوال بزرگان اهل سنت را درباره رد احادیث به علت وجود حفص در سند آنها ذکر کرده است. در این میان برخی احادیث نیز در فضیلت خلفای اول تا سوم وارد شده است که در صورت صحت انتساب این روایات به حفص موضوع تشیع وی منتفی می‌شود. (رک. ابن عدی، بی تا، ج ۲، ص ۳۸۰-۳۸۳) احتمال اینکه این روایت را جاعلان دیگر بر ساخته و به وی منتسب کرده باشند نیز وجود دارد؛ زیرا در سند برخی از این روایات وی با واسطه عاصم

و از حضرت علی علیه السلام نقل می‌کند که انگیزه تقویت مذهب در جعل این روایت و منتسب کردن آن به افراد مشهور و موثق برای پذیرش آن بسیار است.
در مجموع دلیل قانع‌کننده‌ای برای اثبات تشیع او یافت نشد و حداکثر می‌توان او را متشیع و علاقه‌مند به اهل بیت علیهم السلام دانست.

۱۵. علی بن حمزه اسدی کوفی، معروف به «کسائی» (حدود ۱۲۰-۱۸۲ یا ۱۸۳)

نحوی بزرگ کوفه و یکی از قاریان سبعه بود. کسائی ابتدا قرآن را به قرائت حمزه می‌خواند و سپس برای خود قرائتی برگزید. او معلم فرزندان هارون، امین و مامون بود. (ذهبی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۰۰ و ۱۰۷؛ خطیب بغدادی، ۱۴۲۷ق، ج ۱۱، ص ۴۰۲-۴۱۲؛ ابن ندیم، بی‌تا، ص ۳۲؛ زرکلی، ۱۹۸۰، ج ۴، ص ۲۸۳)

ذهبی او را جزو شاگردان امام صادق علیه السلام و اعمش می‌داند. او با افتخار از شاگردی در محضر ابان بن تغلب یاد می‌کند. (ذهبی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۰۰) مجملد بن حسن روای دیگری قاری شیعی استاد او بوده است (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۳۲۴؛ طوسی، ۱۴۰۴ق، ص ۱۳۰ و ص ۲۷۹) یحیی بن زیاد الاقطع شاگرد خاص کسائی بود که پدرش در رکاب شهید فخر دستش قطع شد. (آقا بزرگ تهرانی، بی‌تا، ج ۴، ص ۲۹۸) رجالیان متقدم شیعه اشاره‌ای به تشیع او نکرده و نام او را در کتاب‌های رجالی خود ذکر ننموده‌اند. (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۲ق، ج ۸ ص ۵۲۲؛ خوئی، ۱۴۲۳ق، ج ۱۲، ص ۴۲۸؛ شوشتری، ۱۴۱۹ق، ج ۱۲، ص ۶۷) عبدالجلیل رازی می‌نویسد:

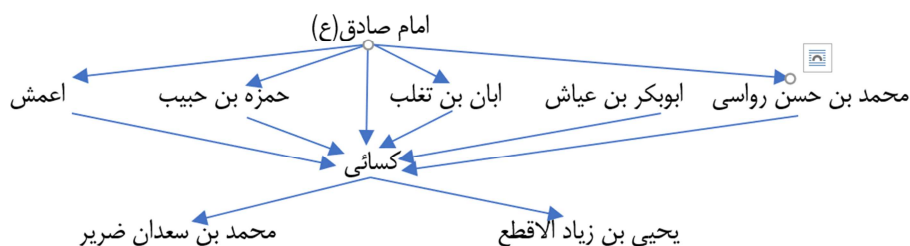
ائمه قرائت بیشتر عدلی‌مذهب باشند ... اما جماعتی که بی‌شبهت شیعی بوده‌اند عاصم است و کسائی و حمزه ... (رازی، ۱۳۷۱ق، ص ۲۱۲-۲۱۳؛ همچنین نک. همان، ص ۲۳۸)

اما به نظر می‌رسد مدح اهل بیت علیهم السلام و نقل فضایل آنها موجب شده است که او کسائی را شیعه بداند؛ چنان‌که می‌نویسد:

و در کسائی، خود خلاف نیست که همه دیوان او مدایح و مناقب مصطفی و آل مصطفی است. علیه و علیهم السلام. (همان، ص ۲۳۱)

سید محسن امین می‌گوید: تشیع او را از طریق مشایخ خود شنیده‌ام، ولی در جایی مستند ندیده‌ام. (امین، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۳۰-۱۳۲) سیدحسن صدر پس از اشاره به اینکه مشایخ متعدد شیعی داشته است، می‌نویسد: «و نص علی تشیع الکسائی جماعه و هو مذهب اکثر اهل الکوفه فی ذلک العصر.» (صدر، بی‌تا، ص ۳۴۷؛ درباره تشیع کسائی همچنین نک. بحر العلوم، ۱۳۶۳، ج ۳، ص ۱۵۵) شیخ آقابزرگ تهرانی نیز او را شیعه می‌داند. (آقابزرگ تهرانی، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۶۸) با این وصف باید او را در زمره متشیعان محسوب کرد؛ زیرا او علاوه بر استادان و شاگردان شیعی، استادان و شاگردان متعدد اهل سنت هم داشته و معلم فرزند هارون بوده است. چنان که گذشت، رجالیان متقدم شیعه، مانند نجاشی و طوسی هم وی را شیعه ندانسته‌اند.

جایگاه کسائی در میان قاریان شیعه و متشیع

۱۶. ابو جناده حصین بن مخارق سلولی (زنده در حوالی ۱۱۴ تا ۱۸۳)

شیخ طوسی وی را در زمره اصحاب امام صادق و امام کاظم علیهما السلام نقل کرده است و علامه حلی به نقل از ابن غضائری او را زیدی (حلی، ۱۴۱۷ق، ص ۳۴۲) و شیخ طوسی و به تبع او ابن داود وی را از واقفیه برشمرده‌اند. (طوسی، ۱۴۰۴ق، ص ۳۳۵؛ ابن داود، بی‌تا، ص ۲۷۸) از جمله تألیفات او می‌توان به کتاب *التفسیر و کتاب القراءات* - که کتابی بزرگ بوده - اشاره کرد. (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۱۴۵؛ طوسی، ۱۴۱۷ق، ص ۱۱۱)

چون وی محدث است و نام او در سلسله‌های قرائت نیامده، کتاب *القراءات* او را هم باید از کتاب‌های حدیثی در این زمینه به شمار آورد.

۱۷. ابو بکر بن عیاش اسدی کوفی حنط (۱۹۳)

از قاریان بزرگ و یکی از راویان قرائت عاصم بوده و علاوه بر عاصم، بر عطاء بن سائب و اسلم منقری قرآن را قرائت کرده است. رجالیان اهل سنت عموماً او را توثیق کرده‌اند. (درباره زندگی و قرائت او، نک. ذهبی، ۱۴۳۱، ج ۱، ص ۱۱۰-۱۱۴)

برخی رجالیان شیعه او را شیعه می‌دانند. از جمله دلایل آنها این است که او روایاتی دارد که دلالت بر تشیع او دارند. (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۲ق، ج ۸، ص ۳۴۷؛ همچنین نک. همان، ص ۱۹۸) عبدالرحمن بن حجاج که از بزرگان شیعه است، از او نقل می‌کند. (خوئی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۰، ص ۳۴۶) او راوی حدیث «منزلت» (خطیب تبریزی، بی‌تا، ص ۸۴)، روایاتی در مدح عمار یاسر (طوسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۱۴۹) داستان امان گرفتن امام حسن علیه السلام برای صعصعه و سخنان زیرکانه صعصعه در حضور معاویه (همان، ص ۲۸۵) و داستان فرار عمر در جنگ احد است. (خطیب تبریزی، بی‌تا، ص ۱۲۲)

او از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم نقل می‌کند که فرمودند: «هر کس خدا به واسطه معرفت اهل‌بیت و ولایت آنها بر او منت بگذارد، در حقیقت تمام خیر و خوبی را برایش جمع کرده است.» (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۲ق، ج ۷، ص ۵۰۵) او گفته است: حضرت علی علیه السلام ضربه‌ای زد که بهتر از آن ضربه‌ای در اسلام نبوده است و به او ضربه‌ای زده شد که شوم‌تر از آن در اسلام نبوده است. (شوشتری، ۱۴۱۸ق، ج ۱۱، ص ۲۳۷)

برقی او را در زمره اصحاب امام صادق علیه السلام و با عنوان «کوفی عامی» ذکر کرده است. (برقی، ۱۴۱۹ق، ص ۴۳) به این علت، آیت‌الله خوئی نیز او را «عامی» می‌داند. (خوئی، ۱۴۱۳ق، ج ۲۲، ص ۷۱) دیگر رجالیان متقدم شیعه به او توجه چندانی نکرده‌اند. برخی متأخران هم با تصریح به عامی بودن او، از میل و محبت او نسبت به اهل‌بیت علیهم السلام خبر داده‌اند. (شبستری، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۷۹) اما با آنچه علامه شوشتری نقل می‌کند شکی بر جا نمی‌ماند که او با وجود علاقه شدید به اهل‌بیت علیهم السلام و نقل روایاتی درباره فضایل آنها، رافضیان را افرادی جاهل می‌پنداشت و از نظر او امر امامت و سلطنت یکسان بود. (شوشتری، ۱۴۱۸ق، ج ۱۱، ص ۲۳۹) او همچنین قایل به قدم قرآن بود. (ذهبی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۱۲) از این رو باید او را در زمره اهل سنت متشیع به شمار آورد. او در سال ۱۹۳ از دنیا رفت. (شوشتری، ۱۴۱۸ق، ج ۱۱، ص ۲۳۹)

۱۸. محمد بن فضیل بن غزوان ضبی (۱۹۴ یا ۱۹۵)

از اصحاب مورد اعتماد امام صادق علیه السلام بود. (طوسی، ۱۴۰۴ق، ص ۲۹۲؛ نمازی شاهرودی، ۱۴۱۲ق، ج ۷، ص ۲۸۷) بسیاری از بزرگان شیعه و اهل سنت از او حدیث نقل کرده‌اند. بزرگان اهل سنت به تشیع و وثاقت او اعتراف کرده‌اند. وی قرائت را نزد حمزه آموخت. نام عاصم هم در میان استادانش به چشم می‌خورد. (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۰۴ق، ج ۹، ص ۳۵۹-۳۶۰؛ طبری، ۱۴۲۰ق، ص ۳۷۰)

د) قاریان شیعه در قرن سوم

۱. ابوالفضل خراسانی (زنده در حدود ۲۰۰)

معاویه بن حکیم او را از اصحاب خاص امام رضا علیه السلام دانسته است که با قاریان حشر و نشر داشت و به امام جواد علیه السلام پیوست و جزو اصحاب نزدیک او شد. (طوسی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۸۷۱)

۲. عبیدالله بن موسی عبسی کوفی (بعد از ۱۲۰ - ۲۱۳ق)

ذهبی او را با عنوان حافظ و قاری شیعی و استاد بخاری معرفی کرده است. (ذهبی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۳۹) از عده بسیاری همچون معروف بن خربوذ، أعمش، و حسن بن صالح نقل کرده و بزرگانی همچون بخاری، محمد بن سعد کاتب واقدی، احمد بن حنبل، اسحاق بن راهویه، یحیی بن معین و صنعانی نیز از او نقل نموده‌اند. برخی از رجال اهل سنت او را توثیق و برخی او را تضعیف کرده‌اند. اما به نظر می‌رسد این تضعیفات به سبب تشیع او و نقل روایاتی در تأیید مذهبش بوده است. «قال ابوداود: کان شیعیاً منحرفاً ...» «قال احمد بن حنبل: حدث باحدیث سوء ...» (ذهبی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۳۹ و ۱۴۰)

شیخ طوسی نام او را در زمره اصحاب امام صادق علیه السلام ذکر کرده است. (طوسی، ۱۴۰۴ق، ص ۲۳۵) رجال شیعه او را ستوده‌اند و روایت‌های او در منابع شیعی ذکر شده است. (خوئی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۲، ص ۹۵-۹۶؛ طبری، ۱۴۲۰ق، ص ۲۵۹-۲۶۶)

ابن ندیم او را جزو راویان قرائت حمزه برشمرده است. (ابن ندیم، بی‌تا، ص ۳۲) او علاوه بر این، قرآن را بر عیسی بن عمر و علی بن صالح بن حی قرائت کرده و ابن قتیبه از قرائت قرآن او در مسجدش گزارش داده است. (ابن قتیبه، بی‌تا، ص ۵۱۹) عجللی او را از عالمان قرآن و بزرگان این علم دانسته است. (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۰۴ق، ج ۷، ص ۴۶-۴۸) دوره زندگی او تقریباً بعد از ۱۲۰ تا ۲۱۳ق بوده است. (ذهبی، ۱۴۳۱ق، ج ۱، ص ۱۳۹ و ۱۴۰) با توجه به تصریح علمای اهل سنت بر تشیع وی و آراء رجالیان شیعه، باید وی را جزء شیعیان به شمار آورد.

۳. ابو جعفر محمد بن سعدان الضریر (۱۶۱-۲۳۱)

یکی از قاریانی بود که قرآن را به قرائت حمزه می‌خواند و آن را به سایرین آموزش می‌داد، سپس قرائتی را برای خود برگزید. وی متولد بغداد و امامی بود. کتاب *القراءات* او کتابی بزرگ بوده است. در سال ۲۳۱ از دنیا رفت. بغدادی المولد و کوفی المذهب بود. (ابن ندیم، بی‌تا، ص ۷۶؛ خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۳۷۰-۳۷۲؛ نمازی شاهرودی، ۱۴۱۲ق، ج ۷، ص ۱۰۸؛ درباره استادان و شاگردان قرائت او، نک. ذهبی، ۱۴۳۱ق، ج ۱، ص ۱۷۷-۱۷۸)

۴. ابراهیم بن محمد بن سعدان بن مبارک بغدادی (۲۵۰)

او را مانند پدرش، بغدادی الاصل، کوفی المذهب، صادق الروایه و از عالمان نحو دانسته‌اند که کتاب *حروف القرآن* و کتاب *الخیل* را تألیف کرده و در حوالی سال ۲۵۰ از دنیا رفته است. (یاقوت حموی، ۱۴۰۰، ج ۱، ص ۲۱۶؛ فقطی، ۲۰۰۴، ج ۱، ص ۲۲۰، ج ۴، ص ۳۴۶) ممکن است منظور از «حروف القرآن» بیان اختلافات قاریان درباره حروف قرآن باشد. (در این باره، نک. یاقوت حموی، ۱۴۰۰، ج ۱۸، ص ۶۵) «کوفی المذهب» بر تشیع یا گرایش او به شیعه دلالت دارد. امامی بودن پدرش هم قرینه مهمی بر تشیع اوست.

۵. محمد بن سلمة بن اُرتبیل یشکری (قبل از ۲۴۴)

فردی جلیل‌القدر و از شیعیان کوفه بود. او فقیه، قاری، لغوی و راوی حدیث بود. یعقوب بن السکیت (۲۴۴ق) و محمد بن عبده ناسب از او روایت کرده‌اند. کتاب‌هایی درباره انساب و غیر آن دارد. (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۳۳۳)

۶. علی بن اسباط (حدود ۲۲۰)

قاری کوفی و راوی قابل اعتمادی بود. ابتدا فطحنی مذهب بود، سپس به امامیه پیوست. از امام رضا و امام جواد علیهما السلام روایاتی نقل کرده است. کتاب *الدلائل* و کتاب *التفسیر* از اوست. (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۲۵۲-۲۵۳)

۷. علی بن مهزیار اهوازی (حدود ۲۵۰)

از شاگردان ویژه و وکلای امام جواد و امام هادی علیهما السلام بود. کتاب‌های متعددی دارد که از آن جمله می‌توان به کتاب *الحروف* اشاره کرد. (همان؛ طوسی، ۱۴۱۷ق، ص ۱۵۲) اگر کتاب *الحروف* - چنان که گذشت - مربوط به اختلاف قاریان درباره حروف قرآن باشد، باید او را در زمره قاریان به حساب آوریم.

۸. احمد بن محمد بن سیار (زنده در حدود ۲۵۵)

کاتب، بصری و از کاتبان آل طاهر در زمان ابومحمد علیه السلام بود. سیاری از سوی رجالیان شیعه تضعیف شده است. از جمله کتاب‌های او می‌توان به کتاب *ثواب القرآن* و کتاب *القراءات* اشاره کرد. (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۸۰؛ طوسی، ۱۴۱۷ق، ص ۶۶-۶۷؛ ابن شهر آشوب، بی‌تا، ص ۴۹) کتاب *القراءات* وی با عنوان *التنزیل و التحریف* نیز شناخته می‌شده است؛ چنان که حسن بن سلیمان حلی در *مختصر البصائر* با این نام از کتاب مزبور نقل کرده و این کتاب نزد میرزای نوری بوده و در *مستدرک الوسائل* از آن نقل شده است. (آقابزرگ تهرانی، بی‌تا، ج ۱۷، ص ۵۲-۵۷) این کتاب به کوشش اتان کلبیگ و محمدعلی امیرمعزی توسط انتشارات لیدن در سال ۲۰۰۹ منتشر شده است. موضوع آن درباره نزول قرآن، تفسیر روایی و تاویل آیات قرآن، قرائت و اسباب النزول است.

۹. فضل بن شاذان نیشابوری (۲۶۰) و دانش «قرائت»

فضل بن شاذان بن خلیل ازدی نیشابوری یکی از فقها و متکلمان بزرگ شیعه و از اصحاب امام جواد، امام هادی و امام عسکری علیهم‌السلام بود و گفته شده از امام رضا علیه‌السلام نیز روایت نقل کرده است. (طوسی، ۱۴۰۴ق، ص ۳۹۰ و ۴۰۱؛ نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۳۰۶-۳۰۷) نجاشی او را صاحب ۱۸۰ کتاب می‌داند و نام مواردی را که به دست او رسیده است ذکر می‌کند. که در میان آنها کتاب القراءه به چشم نمی‌خورد. شیخ طوسی به کتاب القراءه اشاره کرده که توسط ابن ندیم معرفی شده است و خود اشاره می‌کند که به احتمال زیاد این کتاب متعلق به فضل بن شاذان رازی سنی مذهب است. (طوسی، ۱۴۱۷ق، ص ۱۹۷-۱۹۹) این حدس به احتمال زیاد درست است؛ زیرا اولاً، ابن ندیم در چند جای کتابش از فضل بن شاذان نقل کرده (ابن ندیم، بی‌تا، ص ۲۹) و او را دارای کتاب قرائت دانسته است، و در معرفی فضل بن شاذان رازی اشاره می‌کند که شیعه و حشویه هر کدام او را جزو اصحاب خود می‌دانند؛ ولی او را سنی مذهب می‌داند و از کتاب‌های او که مربوط به حشویه است، کتاب قرائت را نام می‌برد. (همان، ص ۲۷۸) از جمله نشانه‌های تفاوت وی با فضل بن شاذان نیشابوری وجود فرزندی به نام عباس است که این نام برای فرزندان فضل بن شاذان نیشابوری ذکر نشده است. (همان، ص ۳۸؛ آقابزرگ تهرانی، بی‌تا، ج ۱۷، ص ۵۲؛ خوئی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۴، ص ۳۰۹-۳۲۱)

نتیجه‌گیری

۱. امامان شیعه نقش بسزایی در شکوفایی علم قرائت داشته‌اند. امام علی علیه‌السلام مهم‌ترین قاری قرآن است که مشهورترین طریق قرائت قرآن در بین مسلمانان به ایشان می‌رسد. ایشان شاگردان بزرگی در زمینه قرائت قرآن (مانند ابن عباس و ابو‌عبدالرحمن سلمی) داشته‌اند. دیگر امامان نیز در زمینه قرائت قرآن فعالیت‌هایی داشته‌اند که گزارش‌های پراکنده‌ای از این فعالیت‌ها به دست ما رسیده است؛ چنان که سعید بن مسیب می‌گوید: «ان القراء كانوا لایخرجون إلی مکه حتی یخرج علی بن الحسین.» (طوسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۳۳۳) امام صادق علیه‌السلام هم در زمینه قرائت قرآن شاگردانی تربیت کرده‌اند و - چنان که گذشت - قاریان مشهوری مانند حمزه بن حبیب از شاگردان ایشان بوده‌اند.

۲. شیعیان در دانش قرائت در سه قرن نخست فعالیت داشته و به تربیت شاگردان، تألیف کتاب و آموزش قرائت قرآن پرداخته‌اند. اسامی قاریان شیعی، متشیع و زیدیان در جدول ذیل آمده است:

جدول قاریان شیعی، متشیع و زیدی در سه قرن نخست

قاریان زیدی	قاریان متشیع	قاریان شیعی
۱. زید بن علی علیه السلام (۱۲۲ق)	۱. عبید بن نضله (۷۴ق)	۱. ابی بن کعب (۲۰ یا ۲۲)
۲. عمر بن موسی وجیهی (بعد از ۱۲۲ق)	۲. یحیی بن یعمر (قبل از ۹۰)	۲. بربر بن خصیر (۶۱)
۳. حسن بن صالح (زنده قبل از ۱۴۸)	۳. طاووس یمانی (۱۰۶)	۳. عبدالله بن عباس (۶۸)
۴. مقاتل بن سلیمان (۱۵۰)	۴. ابو عمرو بن علا (۶۸ - ۱۵۴)	۴. ابو عبدالرحمن سلمی (۷۲ یا ۷۳)
۵. حصین بن مخارق سلولی (زنده در حوالی ۱۱۴ تا ۱۸۳)	۵. عاصم بن ابی النجود (۱۲۷)	۵. سعید بن جبیر (۷۵ق)
	۶. حمزه بن حبیب (۸۰ - ۱۵۸)	۶. زر بن حبیش انصاری (۸۳)
	۷. حفص بن سلیمان (۹۰ - ۱۸۰)	۷. سعید بن مسیب (۹۴)
	۸. علی بن حمزه کسائی (۱۸۳)	۸. ابوالاسود دؤلی (۹۹)
	۹. ابو بکر بن عیاش کوفی (۱۹۳)	۹. یحیی بن وثاب کوفی (۱۰۳)
		۱۰. حرمان بن اعین (حدود ۱۳۰)
		۱۱. ابان بن تغلب (۱۴۱ق)
		۱۲. سلیمان بن خالد اقطع (م قبل از ۱۴۸)
		۱۳. قتیبه بن محمد الاعشی (زنده قبل از ۱۴۸)
		۱۴. محمد بن حسن رواسی (زنده در حوالی ۱۰۰ تا ۱۴۸)
		۱۵. سلیمان بن مهران اعمش کوفی (۶۱ - ۱۴۸)
		۱۶. زرارة بن اعین (۱۵۰)
		۱۷. محمد بن فضیل بن غزوان ضبی (۱۹۴ یا ۱۹۵)
		۱۸. ابو الفضل خراسانی (زنده در حدود ۲۰۰)
		۱۹. عبید الله بن موسی عبسی کوفی (بعد از ۱۲۰ - ۲۱۳ق)
		۲۰. محمد بن سعدان (۱۶۱ - ۲۳۱)
		۲۱. ابراهیم بن محمد بغدادی (۲۵۰)
		۲۲. محمد بن سلمه یشکری (قبل از ۲۴۴)
		۲۳. علی بن اسباط (حدود ۲۲۰)
		۲۴. علی بن مهزیار (حدود ۲۵۰)
		۲۵. احمد بن محمد بن سیار (زنده در حدود ۲۵۵)

۳. عالمان شیعه در زمینه تألیف کتاب‌های قرائت نیز کوشا و بلکه پیشگام بوده‌اند و اولین کتاب قرائت در بین مسلمانان به وسیله ابان بن تغلب تألیف شد.

کتابهای قرائت شیعیان امامی در سه قرن نخست

قاریان شیعی امامی	کتابهای مرتبط با قرائت
ابان بن تغلب (۱۴۱)	کتاب القراءات
محمد بن حسن رواسی (زنده در حوالی ۱۰۰ تا ۱۴۸)	کتاب الوقف والابتداء (صغیر و کبیر)، کتاب الهمز، کتاب التصغیر، کتاب إعراب القرآن، کتاب القراءه (اختیار خاص وی در قرائت)
محمد بن سعدان الضریبر (۱۶۱ - ۲۳۱)	کتاب القراءات
ابراهیم بن محمد بن سعدان بغدادی (۲۵۰)	کتاب حروف القرآن و کتاب الخیل
علی بن مهزیار اهوازی (حدود ۲۵۰)	کتاب الحروف
احمد بن محمد سیاری (زنده در حدود ۲۵۵)	کتاب القراءات (التنزیل والتحریف)

۴. با وجود تلاش‌های شیعیان در زمینه دانش قرائت، با مقایسه این تلاش‌ها با فعالیت‌های علمی شیعه در زمینه سایر علوم اسلامی مانند تفسیر، حدیث، تاریخ، کلام و فقه شاهد رونق کمتر دانش قرائت در مقایسه با این علوم هستیم. البته این احتمال نیز وجود دارد که تلاش‌های آنها در این زمینه کمتر ثبت شده و کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

منابع

۱. ابطحي، سيد على (١٤١٧ق)، تهذيب المقال في تنقيح كتاب رجال النجاشي، ط. الثانية، قم، ابن المؤلف السيد محمد.
۲. ابن اثير جزري (١٣٨٦ق / ١٩٩٦م)، الكامل في التاريخ، بيروت، دار صادر - دار بيروت.
۳. ابن حجر عسقلاني، احمد بن على (١٣٩٠ق / ١٩٧١م)، لسان الميزان، ط. الثانية، بيروت، مؤسسة الأعلمی.
۴. ابن حجر عسقلاني، احمد بن على (١٤٠٤ق / ١٩٨٤م)، تهذيب التهذيب، بيروت، دارالفكر.
۵. ابن حجر عسقلاني، احمد بن على (١٤١٥ق)، الاصابة في معرفة الصحابه، بيروت، دارالكتب العلميه.
۶. ابن حنبل، احمد (١٤٠٨ق)، العلل، تحقيق وصی الله بن محمود عباس، رياض، دارالخاني.
۷. ابن حنبل، احمد (بی تا)، المسند، بيروت، دارصادر.
۸. ابن داوود حلی، حسن بن على (١٣٩٢ق / ١٩٧٢م)، كتاب الرجال، نجف، منشورات مطبعة الحيدريه.
۹. ابن سعد، محمد (بی تا)، الطبقات الكبرى، بيروت، دارصادر.
۱۰. ابن شهر آشوب (بی تا)، معالم العلماء، قم، بی نا.
۱۱. ابن عدی، عبدالله (١٤٠٩ق / ١٩٨٨م)، الكامل، بيروت، دارالفكر.
۱۲. ابن قتيبه دينوري، عبدالله بن مسلم (بی تا)، المعارف، تحقيق دكتور ثروت عكاشه، قاهره، دارالمعارف.
۱۳. ابن ماکولا، على بن هبة الله (بی تا)، الاكمال، بيروت، داراحياء التراث العربي.
۱۴. ابن نديم، محمد بن اسحاق (بی تا)، الفهرست، تحقيق رضا تجدد، قم، بی نا.
۱۵. اردبيلي، محمدعلي (بی تا)، جامع الرواة، قم، مكتبة المحمدية.
۱۶. امين، سيد حسن (١٤١٧ق)، الاسماعيليون و المغول و نصيرالدين طوسي، ط. الثانية، قم، مركز الغدير للدراسات الإسلامية.
۱۷. امين، سيد محسن (بی تا)، أعيان الشيعة، تحقيق و تخريج حسن الأمين، بيروت، دارالتعارف للمطبوعات.
۱۸. انصاري، محمد حياة (بی تا)، معجم الرجال و الحديث، نسخه مكتبة اهل البيت عليهم السلام.

١٩. آقا بزرگ طهرانی (١٤٠٣ق/١٩٨٣م)، الذریعة الى تصانیف الشیعه، بیروت، دار الأضواء.
٢٠. آقا بزرگ طهرانی، محمد محسن (بی‌تا)، الذریعة الى تصانیف الشیعه، بیروت، دار الأضواء.
٢١. بحر العلوم، سید مهدی (١٣٦٣)، الفوائد الرجالیة، تحقیق و تعلیق محمد صادق بحر العلوم، تهران، مکتبه الصادق.
٢٢. بخاری، محمد بن اسماعیل (بی‌تا)، تاریخ الکبیر، دیار بکر، المکتبه الإسلامیه.
٢٣. برقی، احمد بن محمد بن خالد، (١٣٧٠ق/١٣٣٠ش)، المحاسن، تهران، دار الکتب الإسلامیه.
٢٤. برقی، احمد بن محمد بن خالد، (١٤١٩ق/١٣٧٧ش)، رجال البرقی، تحقیق: جواد قیومی، قم، قیوم.
٢٥. بروجردی، سید علی (١٤١٠ق)، طرائف المقال، تحقیق سید مهدی رجائی، قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
٢٦. بغدادی، اسماعیل باشا (بی‌تا)، ایضاح المکنون، تصحیح محمد شرف‌الدین یالتقایا، رفعت بیگلر الکلیسی، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
٢٧. بغدادی، اسماعیل باشا (بی‌تا)، هدیة العارفین، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
٢٨. بهبهانی، وحید (١٤١٥ق)، فوائد الرجالیة، قم، مجمع الفکر الإسلامی.
٢٩. تبریزی، علی بن موسی (١٤١٤ق)، مرآت الکتب، تحقیق محمد علی الحائری، قم، مکتبه آیه‌الله العظمی المرعشی العامه.
٣٠. تفرشی، مصطفی (١٤١٨ق)، نقد الرجال، تحقیق مؤسسه آل‌البتیت، قم، آل‌البتیت.
٣١. ثقفی، إبراهیم بن محمد (بی‌تا)، الغارات، تحقیق سید جلال‌الدین الحسینی الأرموی المحدث، بی‌جا، بی‌نا.
٣٢. حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله کتاب چلبی (بی‌تا)، کشف الظنون، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
٣٣. حاکم النیسابوری، محمد بن عبدالله (بی‌تا)، المستدرک علی الصحیحین، إشراف یوسف عبدالرحمن المرعشلی، بی‌جا، بی‌نا.
٣٤. حر عاملی، محمد بن حسن (بی‌تا)، امل الآمل، تحقیق سید احمد حسینی، بغداد، مکتبه الأندلس.
٣٥. حسین بن عبدالوهاب (١٣٦٩)، عیون المعجزات، نجف، محمد کاظم الشیخ صادق الکتبی.
٣٦. حلّی، حسن بن یوسف (١٤١٧ق)، خلاصة الاقوال، تحقیق جواد قیومی، قم، مؤسسه نشر الفقاهه.

۳۷. خطيب بغدادى، محمد بن عبدالله (۱۴۱۷ق)، تاريخ بغداد، دراسة و تحقيق مصطفى عبدالقادر عطا، بيروت، دارالكتب العلمية.
۳۸. خطيب تبريزى، محمد بن عبدالله (بى تا)، الاكمال فى اسماء الرجال، قم، مؤسسة أهل البيت عليهم السلام.
۳۹. خليفه بن خياط (بى تا)، تاريخ خليفه بن خياط، بيروت، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع.
۴۰. خوئى، سيد ابوالقاسم (۱۳۹۵ق / ۱۹۷۵م)، البيان فى تفسير القرآن، ط. الرابعه، بيروت، دارالزهراء للطباعة والنشر والتوزيع.
۴۱. خوئى، سيد ابوالقاسم (۴۱۳ق)، معجم رجال الحديث، ط. الخامسة، بى جا، بى نا.
۴۲. ذهبى، شمس الدين (۱۳۸۲ق)، ميزان الاعتدال، تحقيق على محمد الجاوى، بيروت، دارالمعرفه.
۴۳. ذهبى، شمس الدين (۱۴۰۷ق)، تاريخ الاسلام، تحقيق عمر عبدالسلام تدمرى، بى جا، دار الكتاب العربى.
۴۴. ذهبى، شمس الدين (۱۴۱۳ق)، سير اعلام النبلاء، اشراف و تخريج شعيب الأرنؤوط، تحقيق حسين الأسد، ط. السابعه، بيروت، مؤسسة الرساله.
۴۵. ذهبى، شمس الدين (۱۴۳۱ق / ۱۹۶۹م)، معرفة القراء الكبار على الطبقات و الاعصار، مصر، دارالكتب الحديثه.
۴۶. رازى، عبدالرحمن بن محمد (۱۳۷۱ق / ۱۹۵۲م)، الجرح و التعديل، بيروت، دارإحياء التراث العربى.
۴۷. رحمان ستايش، محمد كاظم (۱۳۸۵)، آشنایى با كتب رجالى شيعه، تهران، سمت - دانشكده علوم حديث.
۴۸. زرکلى، خيرالدين (۱۹۸۰م)، الأعلام، ط. الخامسة، بيروت، دارالعلم للملايين.
۴۹. سمعانى، عبدالكريم بن محمد (۱۴۰۸ق / ۱۹۸۸م)، الأنساب، تقديم و تعليق عبدالله عمر البارودى، بيروت، دارالجنان للطباعة و النشر و التوزيع.
۵۰. سيد إعجاز حسين (۱۴۰۹ق)، كشف الحجب و الأستار، قم، مكتبة آية الله العظمى المرعشى النجفى.
۵۱. سيد بن طاووس (۱۴۱۶ق)، الملاحم و الفتن، اصفهان، مؤسسة صاحب الامر عجل الله تعالى فرجه.

٥٢. سید بن طاووس علی بن موسی (١٤١٩ق/ ١٩٩٨ م)، فرحة الغری، بی‌جا، مرکز الغدير للدراسات الاسلامیه.
٥٣. شبستری، عبدالحسین (١٤١٨ق)، الفائق فی رواة و اصحاب الامام الصادق (علیه السلام)، قم، مؤسسه النشر الإسلامی.
٥٤. شوشتری، محمد تقی (١٤١٩ق)، قاموس الرجال، قم، مؤسسه نشر اسلامی.
٥٥. صدر، سید حسن (بی‌تا)، تأسیس الشيعة لعلوم الاسلام، تهران، اعلمی.
٥٦. صدوق محمد بن علی (١٣٣٨)، معانی الاخبار، تصحیح و تعليق علی أكبر غفاری، قم، انتشارات اسلامی.
٥٧. صدوق محمد بن علی (١٣٦٢)، الخصال، تصحیح و تعليق علی أكبر غفاری، قم، انتشارات اسلامی.
٥٨. صدوق محمد بن علی (١٣٦٢)، کمال‌الدين و تمام النعمه، تصحیح و تعليق علی أكبر غفاری، قم، انتشارات اسلامی.
٥٩. صدوق محمد بن علی (١٤١٧ق)، الامالی، قم، مؤسسه بعثت.
٦٠. صفدی، صلاح‌الدين (٢٠٠٠)، الوافی بالوفیات، تحقیق أحمد الأرنؤوط و ترکی مصطفی، بیروت، دار احیاء التراث.
٦١. طوسی، محمد جعفر (١٤٢٠ق)، رجال الشيعة فی أسانید السنة، قم، مؤسسه المعارف الإسلامیة.
٦٢. طوسی محمد بن حسن (١٤٠٤ق)، اختیار معرفة الرجال، تصحیح و تعليق میرداماد استرآبادی، تحقیق سید مهدی رجائی، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
٦٣. طوسی محمد بن حسن (١٤٠٧ق)، الخلاف، تحقیق جماعة من المحققین، قم، مؤسسه النشر الإسلامی.
٦٤. طوسی محمد بن حسن (١٤١١ق)، الغیبة، تحقیق الشيخ عبدالله الطهرانی و الشيخ علی احمد ناصح، قم، مؤسسه معارف اسلامی.
٦٥. طوسی محمد بن حسن (١٤١٤ق)، الامالی، تحقیق مؤسسه بعثت، قم، دارالتقافه.
٦٦. طوسی محمد بن حسن (١٤١٥ق)، رجال، تحقیق جواد قیومی، قم، انتشارات اسلامی.
٦٧. طوسی محمد بن حسن (١٤١٧ق)، الفهرست، تحقیق جواد قیومی، قم، نشر الفقاهه.
٦٨. عبدالغنی الازدی (١٤١٠ق/ ١٩٨٩ م)، کتاب المتوارین، دمشق، دارالقلم.

۶۹. عجلي، احمد بن عبدالله (۱۴۰۵ق)، معرفة الثقات، مدينه، مكتبه الدار.
۷۰. عرفانيان، غلامرضا (۱۴۱۷ق)، مشايخ الثقات، قم، مؤسسه النشر الإسلامی.
۷۱. عمر بن شاهين (۱۴۱۱ق)، فضائل سيدة النساء، تحقيق ابواسحاق الحويني الأثرى، قاهره، مكتبة التربية الإسلامية.
۷۲. العنزي، كامل بن سعود (۱۴۴۱ق/ ۲۰۲۲م)، «الامام ابو جعفر الرؤاسي و علم القراءات القرآنية»، مجله الدراسات الاسلاميه، ج ۳۲، ص ۱۷- ۴۹، رياض.
۷۳. فضل بن شاذان (۱۳۶۳)، الايضاح، تحقيق سيد جلال الدين الحسيني الأرموي المحدث، تهران، دانشگاه تهران.
۷۴. قزوینی رازی، عبدالجليل (۱۳۵۸)، النقض معروف به بعض مثالب النواصب في نقض بعض فضائح الروافض، تحقيق جلال الدين محدث ارموي، تهران، انجمن آثار و مفاخر ملی.
۷۵. قفطی، علی بن يوسف (۲۰۰۴)، انباه الرواه علی انباه النحاه، بيروت، مكتبه العصریه.
۷۶. کرباسی خراسانی، محمد جعفر (۱۴۲۵ق / ۱۳۸۳ش)، إكليل المنهج في تحقيق المطلب، قم، دار الحديث.
۷۷. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق / ۱۹۸۳م)، بحار الانوار، ط. الثانيه، بيروت، الوفاء.
۷۸. مدنی، سيد علی خان (۱۳۹۷ق)، الدرجات الرفیعة في طبقات الشيعة، تحقيق و تقديم سيد محمد صادق بحر العلوم، قم، منشورات مكتبة بصيرتی.
۷۹. مزی، جمال الدين (۱۴۰۶ق / ۱۹۸۵م)، تهذيب الكمال في اسماء الرجال، تحقيق و ضبط و تعليق بشار عواد معروف، بيروت، مؤسسة الرساله.
۸۰. مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۴ق)، الامالی، تحقيق حسين استاد ولی و علی أكبر غفاری، ط. الثانيه، بيروت، دارالمفید.
۸۱. مفید، محمد بن محمد بن نعمان (بی تا)، الارشاد، ط. العاشره، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
۸۲. منتجب الدين رازی، علی بن عبدالله (۱۳۶۶ش)، فهرست منتجب الدين، تحقيق سيد جلال الدين محدث الأرموي، قم، كتابخانه آيت الله مرعشي نجفی.
۸۳. منقری، نصر بن مزاحم (۱۴۰۳ق)، وقعه الصفین، قم، منشورات مكتبة آية الله العظمى المرعشي النجفی.

۸۴. میرزای نوری، حسین (۱۴۰۸ق / ۱۹۸۷م)، **مستدرک الوسائل**، بیروت، تحقیق و نشر مؤسسه آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث.
۸۵. میرزای نوری، حسین (۱۴۱۵ق)، **خاتمة مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل**، قم، تحقیق و نشر مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
۸۶. نجاشی، احمد بن علی (۱۴۱۶ق)، **رجال النجاشی**، ط. الخامسة، قم، انتشارات اسلامی.
۸۷. نمازی شاهرودی، علی (۱۴۱۲ق)، **مستدرکات علم رجال الحديث**، تهران، ناشر فرزند مؤلف، چاپ شفق.
۸۸. هیثمی، نورالدین علی بن ابی بکر (۱۴۰۸ق / ۱۹۸۸م)، **مجمع الزوائد**، بیروت، دارالکتب العلمیه.
۸۹. یاقوت حموی (۱۴۰۰ق)، **معجم الادباء**، بیروت، دارالفکر.